Eylül - Aralık 2014 Yıl 20 Sayı 61 Fiyatı 25 TL. ISSN 1300-4174

Yeni Türkiye

bu sayıda **61**

ermeni meselesi özel sayısı II

bilim adamları ve uzmanlardan arşivlere dayalı 249 makale, inceleme ve araştırma

genel değerlendirme, tarih boyunca türkler ve ermeniler, ANTİK DEVİRDE ERMENİLER, SELÇUKLULAR VE ERMENİLER, OSMANLILAR VE ERMENİLER **osmanlı döneminde birlikte yaşayış,** SOSYAL KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT, TANZİMAT'IN İLANINDAN SONRA ERMENİLERİN İHTİDASI VE İRTİDADI TARTIŞMASI, OSMANLI'DA ERMENİ DEVLET ADAMLARI, **türk-ermeni kültür ilişkileri, ermeni sorununun ortaya çıkışında yabancı devletlerin rolü,** RUSYA'NIN ROLÜ, İNGİLTERE'NİN ROLÜ, FRANSA'NIN ROLÜ, AMERİKA'NIN ROLÜ, ALMANYA'NIN ROLÜ, VİLAYAT-I ŞARKİYE ISLAHATI, BATI BASININDA ERMENİ OLAYLARI, **ermeni meselesinde ermeni kilisesi'nin ve misyonerlik faaliyetlerinin rolü,** ERMENİ KİLİSESİNİN ROLÜ, MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN ERMENİ MESELESİNE ETKİSİ, **ermeni terör örgütlerinin faaliyetleri,** İSTANBUL'DA ERMENİ TERÖRÜ, ERMENİ TERÖR ÖRGÜTLERİ VE FAALİYETLERİ, ERMENİLERİN YURT DIŞINDAKİ TERÖR FAALİYETLERİ, **anadolu'da ermeni isyanları,** ERMENİ KOMİTELERİNİN ÇIKARDIKLARI İSYANLAR, VAN OLAYLARI, **anadolu'da ermeni mezalimi, katliamı ve soykırımı,** TÜRKİYE'DEKİ TOPLU MEZARLAR, ANADOLU'DA ERMENİ MEZALİMİNDEN ÖRNEKLER, **kafkasya'da (azerbaycan'da) ermeni mezalimi, katliamı ve soykırım,** AZERBAYCAN'DA ERMENİ MEZALİMİNDEN ÖRNEKLER, REVAN'DA ERMENİ SOYKIRIMI, DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE HOCALI KATLİAMI, **ermenilerin zorunlu göçü ve soykırım iftirası,** ERMENİLERİN ZORUNLU GÖÇÜ, SOYKIRIM İFTİRASI, ERMENİ MALLARININ HUKUKÎ DURUMU VE EMVAL-İ METRÛKE KOMİSYONLARI, **ermenistan cumhuriyeti'nin kurulması,** ERMENİ İDDİALARININ MİTOLOJİK VE IRKÇI BOYUTU, ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN SORUNLARI, TÜRK, TÜRKİYE VE ERMENİ ALGISI **ermeni diasporası ve 2015 yılı hazırlıkları, türkiye'nin 2015 yılı politikası ne olmalı?, çeşitlemeler**

Bu dergi Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmaktadır.

Yeni Türkiye

Yıl 20 Sayı 61
Eylül-Aralık 2014
Fiyatı 25 TL
2 Ayda Bir Yayımlanır

Y.T. Yayıncılık Eğitim Ltd. Şti. Adına
Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Hasan Celâl Güzel

Editör
Hasan Celâl Güzel

Yazı İşleri Müdürü
Murat Tazegül

Dağıtım ve Abone Müdürü
Zülfikâr Mert

Baskı
Semih Ofset (312) 341 40 75

Genel Dağıtım
Doğan Dağıtım-DPP A.Ş.

Basıldığı Tarih
Aralık 2014

Yayın Kodu
ISSN - 1300-4174

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi
Hacı Hasan Mahallesi 1712 sok. No: 2 Gölbaşı/Ankara
Tel: (312) 441 42 40-441 42 60 Faks: (312) 441 42 08
Web: www.yeniturkiye.com e-posta: yeniturkiye@yeniturkiye.com

Abone Şartları
Bireysel: Yıllık 150TL. Kurumsal: Yıllık 300TL.
IBAN: TR34 0006 2000 1810 0006 2946 98 - Garanti Bankası Çankaya Şb.

ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol'un 1919 Yılı Haziran Ayında Ermenistan Dışişleri Bakanı ve Başbakan Vekili Alexander Hatisyan ile Yaptığı Görüşme

İsmail Köse*

Özet

I. Dünya Savaşı üç büyük imparatorluğun sonunu getirmiştir. Savaş sona erdiğinde Çarlık Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silineceği artık belli olmuştu. Bu durumun bilincinde olan Osmanlı vatandaşı azınlıklar, parçalanmakta olan devletten pay kapma yarışına girmişlerdir. Paris Barış Konferansı (18 Ocak 1919) öncesinde şiddetlenen bu yarışta, Taşnak ve Hınçak mensubu Ermeni komitacılar başı çekiyordu. Zira, savaşın galibi İtilaf Devletleri, on yıllarca Ermenilere bağımsızlık sözü vererek, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerini sağlamıştı. Lakin savaş sonrasında sözlerini tutmamak için bahaneler arıyorlardı ve Ermenilere tanınacak bağımsızlığın ABD Mandası altında idare edilmesini istiyorlardı.

Woodrow Wilson, ABD tarihinde yaklaşık altı ay gibi uzun bir süre Avrupa'da (Paris'te) kalarak, bir uluslararası paylaşım konferansına (Paris Barış Konferansı) katılan ilk ve tek ABD Başkanıdır. Wilson, Paris'e gitmeden önce ABD Donanması'nda deniz amirali görevinde bulunan Mark Lambert Bristol'u ABD temsilcisi olarak İstanbul'a gönderdi. Bristol'a daha sonra Yüksek Komiserlik unvanı verildi. Bristol, Anadolu'nun doğu kısmının tamamını içine alacak bir Ermeni Devleti için durum tespiti yapmak üzere Paris Barış Konferansı görüşmeleri devam ederken 1919 yılı Haziran ayında Tiflis'e giderek, Taşnaklar idaresindeki Ermenistan Devleti Dışişleri Bakanı Alexander Hatisyan ile görüştü. Görüşme gerçekleştiği esnada Bristol'a henüz Yüksek Komiserlik unvanı verilmemişti. Görüşme 1919 yılı ortasında Kafkaslar'daki durumu ve Taşnakçıların niyetlerini göstermesi açısından tarihi önemdedir.

Anahtar Kelimeler: Misyonerler, ABCFM, ABD, Osmanlı Devleti, Ermeniler, Hatisyan, Kürtler, Amiral Bristol

Giriş

I. Dünya Savaşı arkasında büyük bir yıkım bıraktıktan sonra, 11 Kasım 1918 tarihinde son İttifak üyesi Almanya'nın imzalamış olduğu Rethondes Ateşkesi ile sonra erdi. İtilaf Devletleri vakit kaybetmeden bir müstemleke idare sistemi olan Yüksek Komiserlerini İstanbul'da görevlendirdiler.

Amerika Birleşik Devletleri görünürde, Osmanlı Devleti üzerinde Bağlaşıklar boyutunda çıkar gütmüyordu. Açık kapı (*open door*) ve en ziyade müsaadeye mazhar millet (*most favored nation*) politikası, ABD sermayesinin serbest ve eşit dolaşımı, yer altı kaynaklarından yararlanma hakkı, ticari anlamda Amerikan Hükümeti'nin vazgeçilmezleriydi. Coğrafi ve siyasi olarak, Boğazlar'daki seyrüsefer serbestliğinin garanti altına alınması, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması, bu devletin güney ve kuzey Anadolu'da iki liman (Trabzon ve İskenderun Limanla-

(*) *Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, ismailkosetr@hotmail.com*

(1) *New York Times*, "State Departments Revised List of Nations at War or Which Have Broken Relations", January 16, 1918.

rına) sahip olması ve misyoner müessese ile okullarına dokunulmaması ABD politikasının genel çerçevesini oluşturuyordu.

Mondros Ateşkesi imzalandıktan bir ay sonra, 30 Kasım 1918 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı, İsviçre Ortaelçisi Stovall'a göndermiş olduğu talimatta, Lewis Heck'in beklemeksizin Komiser rütbesi ile İstanbul'a giderek Paris'teki Amerikan Büyükelçiliğini ve Dışişleri Bakanlığı'nı İstanbul'daki durum hakkında bilgilendirmesini istedi. Babıali'nin vermiş olduğu nota ile 20 Nisan 1917 tarihinde diplomatik ilişkiler kesilince,[1] Amerika'nın Osmanlı Devleti nezdindeki çıkarlarını İsveç Büyükelçisi, Osmanlı Devleti'nin Amerika'daki çıkarlarını da İspanya Büyükelçisi üstlenmişti. ABD, Bağlaşıkların diplomatik temsilci atamamaktaki temkinli tutumunu göz önüne alarak diplomatik mümessil yerine yüksek komiser görevlendirmeyi tercih etti. Bu nedenle talimatta; Komiser Heck'in, Amerika'nın diplomatik ilişkilerini üstlenmemesi, İsveç elçiliğinin Amerika adına diplomatik ilişkileri yürütmeye devam etmesi istendi.[2]

Heck, talimat üzerine İstanbul'a gelerek görevine başladı. Kendisine gönderilen son talimatta; İstanbul'daki siyasi durum, Türk Hükümeti'nin Amerikalılara, Amerikan kurumlarına ve Amerikan vatandaşlığına geçen Osmanlı uyruklarına yaklaşım ve davranış biçimi, İtilaf Devletleri temsilcileri arasındaki ilişkiler, diğer hükümetlerin Türkiye'deki niyet ve amaçları, askeri, ekonomik ve mali durumlarla ilgili bilgilerin Dışişleri Bakanlığına ve ABD'nin Paris Büyükelçiliğine raporlanması istendi. Heck, Türk Hükümeti ile diplomatik herhangi bir görüşme yapmayacaktı.[3]

Heck bir diplomattı, lakin İstanbul'daki İtilaf Devletleri yüksek komiserleri general rütbesinde olduğu için bu atama ortaya ABD açısından bir temsil sorunu çıkarttı. Söz konusu temsil sorunu ve Akdeniz ile Karadeniz çevresindeki seyrüsefer ihtiyacının dikkate alınmasıyla Akdeniz Donanma Komutanlığı'ndan gelen istek üzerine; 27 Aralık 1918 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı Vekili Frank L. Polk, Amiral W. S. Benson'un daha önceki talebini onaylayarak, Donanma Bakanı Josephus Daniels'ten İstanbul'a rütbeli bir donanma subayı ve istasyon gemisi gönderilmesini istedi. Bu amaçla, 30 Aralık'ta görevlendirilen Tuğamiral Mark Lambert Bristol, ABD'nin İngiltere'deki Playmouth Donanma Üssü komutanlığı görevinden ayrılarak İstanbul'a gelmek üzere yola çıktı. Bristol, yola çıkmadan önce istihbarat subayı olarak Robert Dunn'ı da beraberine aldı.[4] Robert Dunn daha sonraki yıllarda Bristol'un Anadolu ve Kafkaslar'daki bilgi kaynağı olacaktır.

Bristol, bir donanma subayı olduğu için kendisine gönderilen talimatlar Donanma Bakanlığı vasıtasıyla bildirilecekti. Görev olarak Dışişleri Bakanlığı emrinde olmasına rağmen, iki bakanlığın kendisine göndermiş olduğu talimatlar arasında uyumsuzluk olmaması için böyle bir yöntemin takip edilmesi uygun görülmüştü. Ayrıca Bristol, Doğu Akdeniz Donanma Komutanlığı görevini de yürüteceği için Donanma Bakanlığı'nın Bristol'a verilen talimatlardan haberdar olması işleyiş açısından önemliydi. İstanbul'daki Amerikan Komiseri Heck'e de Bristol'un emrinde görev yapacağı bildirildi.[5]

Bristol, İstanbul'a hareket etmeden önce Paris'e giderek; burada Başkan Wilson, Dışişleri Bakanı Lansing, Yiyecek ve Amerikan Yardım İdaresi *(Food Administration and the American Relief Administration)* Yöneticisi Herbert Hoover ve Amiral Benson ile görüşerek gerekli talimatları aldı.[6] İstanbul'da görev

(2) *Papers Relating to Foreign Relations of US (PRFRUS) 1919,* C. II, Washington: USA Government Printing Office, 1934, s. 810; (bundan sonra "PRFRUS" şeklinde kısaltılacaktır); Henry P. Beers, , "US Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924" *Military Affairs,* 7, (4), 1943. s. 210.
(3) *PRFRUS 1919,* C. II, s. 810.
(4) Robert Dunn, *World Alive, A Personal Story,* New York: Crown Publishers, 1956. s. 281, 283.
(5) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2); *PRFRUS 1919,* C. II, s. 812; *Beers,* a.g.m., s. 210.
(6) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2); Thomas A. Bryson, "Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey", *International Journal of Middle East Studies,* C. 5, No. 4, Eylül 1974. s. 452.

yapacak Amerikan diplomatik misyonundaki en yetkili kişi olan Bristol, henüz "Yüksek Komiser" unvanına sahip değildi. İstanbul'da Kıdemli Donanma Subayı *(Senior Naval Officer)* unvanı ile bulunacak ve aynı zamanda ABD Doğu Akdeniz Filosu Komutanlığı görevini de yürütecekti. Yetki sahası, 21. Boylamın doğusunda kalan alan, Korfu hariç tüm Yunanistan ve İstanbul'un doğusundaki tüm sahaydı.[7] Bristol her iki görevi Türkiye'den ayrılacağı 1927 yılına kadar devam ettirecektir.[8]

Paris'ten yola çıkan Bristol 27 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'a ulaştığında tüm limanları, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'a ait işgal araçları, kruvazör, destroyer, ikmal gemileri, savaş gemileri, savaş uçağı nakil gemileri, yakıt nakil gemileri, hastane gemileri, yolcu gemileri ve tankerler ile tamamen doldurulmuş olarak buldu. Yedi yıl sonra New York'ta yaptığı radyo konuşmasında, "tüm denizin önlerinde Bağlaşık savaş araçları ile kaplanmış olarak durduğunu ve Türk gemilerinin Haliç'te toplanarak hapsedildiğini" söyleyecektir.[9] ABD'nin savaşa girmesiyle belirlenen zamanda İstanbul'dan ayrılamayarak alıkonulan *Scorpion* ise Dolmabahçe önüne demirlemişti.

Amiral Bristol, göreve başladığında İstanbul Hükümeti resmi Türk Hükümeti olarak tanınmaktaydı. 27 Ocak'ta İstanbul'a gelerek görevine başlayan Bristol'un ilk raporu 1 Şubat 1919 tarihlidir. İlk rapor; yardım çalışmaları, yardım örgütleri, Rusya'nın İtilaf Devletleri tarafından el konulan gemileri ve İngiltere Yüksek Komiseri Calthorpe ile görüşme kayıtları ile ilgilidir.[10] Dört sayfa olan ikinci rapor ise; yine 1 Şubat tarihinde "Haftalık Rapor" şeklinde kaleme alınmıştır. İkinci raporda, ABD Donanma gemisi *Scorpion* ile 25-26 Ocak tarihlerinde İzmit ve çevresine yapılan inceleme gezisi hakkında bilgi verilmiştir. Raporda, Washington'a; İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan devriyeleri olduğu için, mevcut durum da dikkate alındığında Amerikan devriyesinin İstanbul'a gönderilmesine şimdilik gerek olmadığı bildirilmiştir.[11]

Üçüncü rapor Romanya'daki yardım çalışmaları ve Köstence Bölgesi'nin mevcut durumu ile alakalıdır. Yardım çalışmalarını yerinde görmek için Amerikan Donanmasına ait *Nahma* gemisi ile birlikte Bristol kendisi de bölgeye gitmişti.[12] İstanbul'a gelişinden 10 gün sonra, Bristol ve L. Heck 7 Şubat'ta Sadrazam Tevfik Paşa'nın isteği üzerine kendisi ile gayri resmi bir görüşme yaptı. Resmi olmasa da bu görüşme, Babıali ile Bristol arasında raporlara yansıyan ilk üst düzey temastır.[13] Çalışmalar, Amerika'nın İstanbul önlerinde demirli *Scorpion* savaş gemisinde yürütülmekteydi.[14] Bristol, Yüksek Komiserlik görevini 1927 yılı başına kadar sürdürmüştür. Tarafsız raporları ve hadiselere karşı geliştirdiği objektif bakış açısı nedeniyle görevinin ilk yılı dolmadan Ermeni komitacıların ve misyoner-

(7) Thomas, a.g.e., s. 451; Beers, a.g.m., s. 210.

(8) Beers, a.g.m., s. 210; Dinç Yaylalıer, *American Perceptions of Turkey, 1919-1927*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah, 1996. s. 2; 1868 tarihinde doğmuş olan Amiral Bristol 71 yaşında 1939 tarihinde Washington'da vefat etmiştir. *New York Times*, "Admiral Bristol is Dead in Capital", May 14, 1939. s. 63.

(9) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII*, "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 3); *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS Scorpion, Constantinople, Turkey, February 2, 1919. s. 2.

(10) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, Confidential, US Scorpion Constantinople, February 1, 1919; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII*, "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 4).

(11) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, Weekly Report , US Scorpion, February 2, 1919. s. 1, 5.

(12) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Trip to Constanta, US Nahma, February 5, 1919.

(13) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, February 7, 1919.

(14) Amerika'nın Almanya'ya resmen savaş ilan etmesinden sonra 10 Nisan 1917 tarihinde verilen nota ile Amerikan savaş gemilerinin 24 saat içinde Türk sularını terk etmesi istenmişti. Scorpion verilen sürede Türk sularından ayrılamadığı için alıkonulmuş üç subay ve 56 gemiciden oluşan mürettebat İstanbul'da kalmıştı. Bu nedenle Amerikalılar Osmanlı Devleti'nden kara yoluyla ayrılmıştı. Scorpion'un harp ekipmanı söktürülmüş, mürettebata diplomatik kurallar çerçevesinde nazik davranılmış, barış dönemindeki muamele yapılmıştı. Scorpion Haliç önünde demirliydi ve bir keresinde İngiliz denizaltıların fırlattığı torpido Scorpion'un birkaç metre uzağında infilak etmişti. Bkz. *New York Times*, "Kind to Scorpion's Men", August 26, 1918; *PRFRUS, 1917, Supplement 1, WWI*, Washington: Government Printing Office, 1931. s. 603-04; *Beers*, a.g.m., s. 209; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII*, "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2).

lerin muhalefeti ile karşılaşmış ve birkaç kez görevden alınması düşünülmüştür.[15]

Kafkaslar'da Ermenilerin silahlanmasının barışı tehdit edeceğinin farkında olan Amiral Bristol, Taşnak ve Hınçak komitacısı Ermenilerle hemen tüm görüşmelerinde, saldırgan politikalarından vazgeçip Türklerle barış içerisinde yaşamalarını tavsiye etmiştir. Bristol'un, "ordularınızı terhis edin" telkininde bulunduğu Taşnakçı Ermeni politikacıların başında Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı ve Başbakan Vekili Alexander Hatisyan gelir.[16]

Bristol'un, Ermenistan Devleti Dışişleri Bakanı ve Başbakan Vekili Taşnak mensubu Alexander Hatisyan ile Tiflis'te yapmış olduğu görüşme sonrasında kaleme aldığı rapor 1919 yılı Haziran ayında Taşnak mensubu komitacı Ermeni idarecilerin düşünce yapısını ortaya koyması açısından tarihi önemdedir. Bu çalışmada Amiral Bristol ile Hatisyan arasındaki görüşmeye ait Bristol tarafından tutulan tutanaklar değerlendirilecektir.

Ermenistan Devleti Dışişleri Bakanı ve Başbakan Vekili Alexander Hatisyan ve Kafkaslar'daki Gelişmeler

Çarlık Rusya topraklarında, 1917 yılı Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi öncesindeki iç karışıklıklar Kafkasları da yakından etkilemişti. Devrimden sonra Kafkaslarda, Gürcü, Ermeni ve Azerilerin bir araya gelmesi ile Maverayı Kafkasya adı altında bir federasyon kurulması denenmişti. Üç devlet arasındaki tarihi anlaşmazlıklar nedeniyle çok fazla yaşayamayan bu federasyon Mondros Ateşkesi öncesinde dağılmış, 30 Mayıs 1918 tarihinde, Gürcistan ve Azerbaycan'dan sonra, Taşnakçıların denetimindeki Ermeni Meclisi de bağımsızlığını ilan etmişti. Yeni Devletin Başbakanı Ovvanes Kaçaznuni ve Dışişleri Bakanı Alexander Hatisyan'dı.[17] Ermeni Meclisi'nin bağımsızlık ilanı ile 30 Mayıs tarihinde kurulmuş olan Ermeni Devleti, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Batum'da bir dizi antlaşma imzalamıştı.[18] Söz konusu antlaşmaların imzalandığı tarihlerde I. Dünya Savaşı halen devam ediyordu.

Türk-Ermeni Batum Antlaşmalarından beş ay sonra imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Kafkaslardaki kısa süreli barış dönemi ortadan kalktı. İngiltere Batum'a asker çıkartarak Kafkasların en önemli limanına el koydu. Ağırlıklı olarak Taşnak mensubu komitacılardan oluşan Ermeni Devleti ise beş ay önce Batum'da imzalamış oldukları Antlaşmaları bir kenara bırakarak, Doğu Anadolu'yu içine alan ve hatta İskenderun limanına ulaşan bir Ermeni Devleti kurmak için Kafkasları terörize ettiler. Komitacı Ermenilerin en büyük destekçisi Avrupa, özellikle Amerika'daki uzantıları ve 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı vatandaşı Ermenileri kışkırtan misyoner teşkilatlarıydı. Amiral Bristol söz konusu şartlar altında İstanbul'da görevlendirilmişti.

Bristol göreve başladığında ABD'de Ermeni lobileri ile misyoner teşkilatlarının oluşturduğu Türk karşıtı yoğun bir kamu oyu vardı.[19] ABD'deki kamuoyunun Bristol'u

(15) Merril D. Peterson, *America and Armenian Genocide, 1915-1930 And After Starving Armenians,* Univeristy of Virgina, Virginia, 2004. s. 426; Dinç Yaylalıer, "Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol'un Rolü 1919-1927", Türk Yurdu, 125 (18), 1998. s. 39; Mark Malkasian, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", *International Journal of Middle East Studies,* 16 (3), 1984. s. 356-359.

(16) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV*, War Diary, Confidential, August 14, 1922. s. 8-9.

(17) I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Kafkaslar'daki gelişmeler ile Trabzon ve Batum Konferansları için bkz. Enis Şahin, *Trabzon Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918),* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

(18) Şahin, a.g.e., s. 604-611.

(19) Malkasian, a.g.m., s. 352; *New York Times*, "Senators Want War on Austria", November 27, 1917. s. 1; *New York Times*, "President Calls for Immediate War on Austria; Congress Would Include Bulgaria and Turkey; Our Watchwords are: Justice, Reparation, Security", December 5, 1917. s. 1; *Los Angeles Times*, "Will Work to Aid Syrians and Armenians", June 11, 1917. s. II2; *Los Angeles Times*, "Bagdad Relief for Armenians", July 15, 1917. s. I10; *Los Angeles Times*, "Church Center for Armenians", June 19. 1918. s. II2; *Los Angeles Times*, "Germany Assists Turks in Massacring Armenians", March 10, 1918. s. III21; *San Francisco Chronicle*, "Armenian Massacres are Charged to the Germans", June 20, 1917. s. 6; *San Francisco Chronicle*, "Turkish Empire lecture Theme, Dr. Aked Will Tell Method Used to Exterminate Armenians", September 30, 1917. s. D9; Yaylalıer, *Türk Amerikan İlişkilerinde…*, s. 41; Lavinia Hanton, "Bombarding Ships Rescue 2,000 Greeks", *New York Times*, April 17, 1918; *New York Times*, "Turkish Cruelty Bared by Greeks", June 16, 1918; Bülent Bilmez, "The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923)", *Turkish Yearbook,* C. 31. Ankara 2000. s. 65-67; *New York Times*, "Turks Declare Plans to Slay Armenians, Dr. Barton Reports Nationalists Prepared for Massacres When Allied Troops Withdrew", February 1920, s. 5.

da etkilememesi olası değildi. Lakin Bristol, İstanbul'daki görevine başladığı ilk günden itibaren hadiseleri yerinde görerek tespitte bulunmaya ve bundan sonra bir yargı oluşturmaya çok önem veriyordu. Komutası altındaki Donanma araçları ve Amiral gemisi Scorpion uzak mesafelere kolayca ulaşmasını sağlıyordu. Bu amaçla, 1919 yılı Haziran ayı ortalarında Maverayı Kafkasya'ya düzenlediği inceleme ve durum tespit gezisi esnasında Tiflis'te Ermenistan Başbakan Vekili ve Dışişleri Bakanı olan Alexander Hatisyan ile de görüştü. Daha önce de söylendiği gibi Hatisyan, Başbakan Hovhannes Kaçaznuni gibi Taşnak Sutyan Partisi'ne mensuptu ve Kaçaznuni Paris'te bulunduğu için Başbakan vekilliği görevini de yürütmekteydi. Bristol, Tiflis'e geldiğinde Denikin komutasındaki Beyaz Ordu ile Bolşevikler idaresinde bulunan Kızıl Ordu arasındaki iç savaş tüm şiddetiyle devam ediyordu.[20]

Bristol, Tiflis'e giderken Washington'daki görüşün aksine, Ermeni komitacılarının iddia ettiği büyüklükte bir Ermeni Devleti'nin Anadolu'nun büyük bir kısmını da içine alarak ABD mandası altında kurulmasının olası olmadığını biliyordu. Bu nedenle, Robert Koleji Müdürü Caleb F. Gates ve İstanbul Kız Koleji Müdürü Marry Mills Patrick ile birlikte Osmanlı Devleti ve Ermenistan'ın bir bütün olarak Amerikan güdüm idaresine alınmasını savunuyordu.

Bristol'un ilk Kafkasya gezisi hakkında bilgi veren 1919 Haziran ayına ait haftalık raporunda, Kafkaslardaki üç cumhuriyetin; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın siyasi anarşinin en güzel örneği olduklarını belirtmiştir. Bristol'a göre bu cumhuriyetlerden hiçbiri halkı temsil etmiyordu. Bu üç cumhuriyet birbirinden nefret etmekteydi ve bu durum Denikin güçlerinin bölgeyi işgalini kolaylaştırmaktaydı. Rapora göre; İngilizlerin bölgedeki varlığı böyle bir işgali önlemişti.[21]

Bölgedeki Amerikan ve İngiliz görevlilerin Bristol'a vermiş olduğu bilgilere göre; Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki anlaşmazlık büyük oranda sınır sorunlarından kaynaklanıyordu ve Azerbaycan'daki gizli bir Ermeni topluluğu Ermenistan'a karşı Azeriler ile hareket etmekteydi. Ayrıca, Azerbaycan sınırları içinde yaşamakta olan Ermeni köylüler yerlerinden ayrılmak istemiyordu ve hallerinden memnundu. İngiliz yetkililer "birkaç varlıklı Ermeni'nin oluşturduğu bir örgütün bu köylüler ile Azeriler arasında çatışma çıkartmak için çalıştığını" söylemişlerdi. Bu örgüt, Ermeni köylüleri tehdit ederek Azeriler ile birlikte barış içinde yaşamak istediklerini söylemeleri halinde can ve mallarının tehlikeye düşeceği tehdidinde bulunduklarını söylüyordu.[22]

Bristol'un haftalık raporunda Ermeni köylüler ile Azeriler arasında çatışma çıkartmaya çalışan gizli örgütün adı verilmemektedir. Fakat önceki on yıllarda Türkler ile Ermeniler arasında yığınla sorun çıkartarak bu çeşit entrikalarda uzmanlaşmış olan Taşnak Komitesi mensuplarının ya da alt kuruluşlarının hadiselerden mesul olması olasılığı yüksektir. Çünkü belirtilen dönemde Ermenistan'ın idaresi Taşnakçıların elindeydi.

Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından Osmanlı Devleti ile imzalanan barış antlaşmalarının yıl dönümünde, 1919 yılı Haziran ayında Kafkaslara vardığında Bristol, buradaki mevcut durumu şu şekilde tespit etmiştir:

> *Kafkaslar:* Kafkaslar'da oluşturulmuş üç cumhuriyet, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan politik anarşinin parlak örnekleridir. Bu cumhuriyetlerin bakan ve memurları kendi kendini atamış kimselerden oluşmaktadır. Bir ya da daha fazla gizli topluluğun desteğini almışlardır fakat halkı temsil etmemektedirler. Şu kesin olarak

(20) Rusya'da devrim sonrası Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu arasındaki iç savaş için bkz. İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanaklarında Beyaz Ordu Liderleri ve Bolşevikler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Y: 5, S: 10 (Bahar 2011). s. 125-149.

(21) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for two Weeks Ending June 22, 1919. Part Three, Con. 4058-19. s. 2.

(22) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for two Weeks Ending June 22, 1919. Part Three, Con. 4052-19. s. 2.

söylenebilir ki, hükümet etme erkini kendi ya da destekçilerinin çıkarları için ellerinde tutmaktadırlar. Üç cumhuriyet de birbirinden nefret etmektedir.[23]

Bristol'un raporunda da görüldüğü gibi, 1918 yılında ortak bir federasyon kurmaya çalışan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Devletleri bir yıl sonra birbirlerinin topraklarını işgal için türlü entrikalar çevirmeye başlamışlardı. Gelinen durumda, Mondros Ateşkesi sonrasında şımaran Taşnakçıların uyguladıkları irredantist politikaların büyük etkisi vardı. Mondros ertesinde Batum'a işgal gücü çıkartan İngilizler, Gürcistan ile Ermenistan'ı barıştırarak, Batum limanından Ermenistan'a gönderilecek malzeme ve mühimmat için tren yolunu açık tutmaya çalışıyorlardı. Oysa Gürcistan, Taşnakçı Ermeniler ile hiçbir şekilde işbirliğine sıcak bakmıyordu ve Ermenistan yerine Azerbaycan ile dayanışmayı tercih ediyordu.

> [Kafkaslar'daki anlaşmazlığa rağmen], geçen günlerde Denikin Kafkaslara doğru ilerlemeye başladığında, kuzeybatı sınırında sıkıntısı bulunan Gürcistan Denikin'e karşı ortak mücadele için Azerbaycan'a katılmak üzereydi. Bu durum, İngiliz kumandasının Denikin'den Petrovsk'un altı mil güneyindeki hatta çekilmesini istemesi ile çözümlendi. Bu üç cumhuriyetin tren yolunun kullanımı ile ilgili görüş farklılıkları daha önce farklı kaynaklardan gelen raporlarla bildirilmişti. Bu durum üç cumhuriyet arasındaki daimi ayrılığın en güzel örneğidir. İngiliz ordu idarecileri ve Amerikalı farklı misyonların temsilcileri şuanda Kafkaslar'dadır ve bu cumhuriyetler arasındaki sorunlarda uzlaşma sağlamak için büyük bir iş başarmışlardır. Buna rağmen bu çabaların hepsi geçicidir ve bu cumhuriyetlerin adil ve doğru bir şekilde uzlaşmanın kendilerinin lehine olduğunu görmeleri gerekmektedir. Bu ülkelerdeki idarecilerin basit politik sonuçlar almak için uğraşmaları asıl sorundur.[24]

Taşnakçı Ermeniler, İngiltere'nin de yönlendirmesi ile öncelikli olarak topraklarını Azerbaycan aleyhine genişletmeye karar vermişlerdi. Söz konusu amaca yönelik olarak, Azeri köylerine baskınlar düzenliyor ve Azerbaycan'daki Ermeni halkı terörize ediyorlardı. Taşnakçıların bizzat Ermenilere karşı uyguladığı şiddet Bristol raporlarında açıkça yer almaktadır:

> Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ikili arasındaki sınır anlaşmazlığıdır. Azerbaycan'da gizli bir Ermeni topluluğu vardır ve bu topluluk Ermenistan'a sempati duymamaktadır. Azerbaycan'daki Ermeni köylülerin Azeriler ile birlikte olmak ve barış içinde yaşamak için büyük bir isteklilik duyduğu herkes tarafından bilinmektedir. Ermenilerin az önce bahsedilen gizli topluluğu birkaç zengin siyasi lideri temsil etmektedir ve Ermeniler ile Azeriler arasında kışkırtma çıkartmak için elinden gelen her şeyi yapmaktadır. İngiliz idareciler, [Azerilerle birlikte barış içinde yaşamak isteyen Ermeni] köylülerin kendi toplumları tarafından, Azeriler ile barış ve uyum içinde yaşamak istediklerini söylemeleri halinde bedeni yaralanma tehdidi ile karşı karşıya kaldıklarını rapor etmektedir.[25]

Bristol'un bu tespiti çok önemlidir. Çünkü aynı tarihlerde ABD'de, Türklerin Ermenileri katlettiği ve Ermenistan topraklarını işgal ettiği propagandası yapılıyordu.[26] Oysa, gerçekler ABD ve Avrupa'da yapılan propagandadan çok farklıydı. Mevcut durum Bristol'un Haziran ayı raporunda açıkça görülmektedir.

Amiral Bristol ile Alexander Hatisyan Arasındaki Tiflis Görüşmesi (Haziran 1919)

Bristol'un Alexander Hatisyan ile görüşmesinin yer aldığı rapor 22 Haziran

(23) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2.

(24) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2.

(25) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2.

tarihlidir. Raporun girişinde önce Güney Rusya'daki gelişmeler ve General Denikin komutasındaki Beyaz Ordu'nun ilerleyişi hakkında bilgi verilmektedir. Raporda, daha önce de bahsedildiği gibi İngilizlerin Denikin ordusuna yardım ettiği ve Kırım'da savaş gemilerinden yapılan bombardıman ile Bolşevik ordusunun geri çekilmesinin sağlandığı kaydedilmiştir. Denikin'in Bakü'ye saldırma ihtimali vardı fakat bu durumda Azeriler ve Gürcüler Denikin güçlerine karşı Bolşeviklerin yanında yer alabilecekti.[27] Belirtilen nedenlerle Denikin Kafkaslara saldırmaktan vazgeçmişti.

> Ermenistan Cumhuriyetinin Başbakan Vekili ile yaptığım uzun görüşmede çok sayıda konu gündeme geldi. Bunlardan bir tanesi Rus Ermenilerinin ülkelerinde mülteci olmayan Türk Ermenilerinin Türkiye'ye geri yerleştirilmesi isteğiydi ve bunun temel nedeni Türk Ermenilerinin evlerine geri yerleştirilememesi durumunda Ermenilerin Türk Ermenistan'ı olarak adlandırılan bölgedeki kontrollerini kaybedeceği endişesiydi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanının yalnız bu ülkedeki Ermeniler için değil, Türkiye'deki mülteci Ermeniler için bile, sadece değilse bile prensip olarak insanların acı ya da açlık çekmesini değil politik durumu daha çok düşündüğüne kuşku yoktur.[28]

Bristol'un Washington'a raporladığı görüşme içeriğinden, Tiflis'teki görüşme esnasında Hatisyan'ın Bristol'u, Anadolu'nun büyük kısmını kapsayacak Ermeni Devleti için kendi politikaları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle 1913-1916 yılları arasında ABD'nin İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau döneminde her istekleri karşılanan, her söylediği mutlak gerçek kabul edilen Taşnak komitacısı Hatisyan, Bristol'un da Morgenthau gibi meşru ya da gayri meşru olduğuna bakılmaksızın sırf Hıristiyan oldukları için Ermeni çıkarları doğrultusunda hareket edeceğinden emin bir eda ile Tiflis'e gelmişti.[29]

Lakin, önceki yıllarda alıştığının aksine bu sefer Bristol ile yapmış olduğu görüşmeden umduğu neticeyi elde edememiştir. Hatisyan, 1915 yılında tehcir edilen Ermenilerin İtilaf Devletleri tarafından geri döndürülerek eski yerlerine yerleşmesini talep ediyordu. Bu talepteki amacı, evlerinden sürülen Ermenilerin tekrar geri yerleşmesi değil, Doğu Anadolu ve Kilikya'daki Ermeni nüfusunun artmasının sağlanmasıydı. Böylece Büyük Ermenistan için talep edilen fakat önemli bir kısmında Ermeni yaşamayan Anadolu topraklarının Ermeniler lehine nüfuslanması sağlanacaktı.

Bristol, Hatisyan'ın bu talebinin karşılanamayacağını biliyordu. Çünkü I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında tehcir edilen Ermenilerin yerine kısmen savaş ortamında Osmanlı Devleti'ne sığınan Türkler yerleştirilmişti. Tehcir edilen Ermenilerin evlerine dönmeleri ve mülklerini geri almaları doğal, insani bir hak olarak değerlendirilebilirdi. Lakin, savaş sonrası yıkıma uğramış Anadolu'da böyle bir hakkın teslim edilebilmesi ya da uygulanabilmesi fiiliyatta mümkün değildi. Osmanlı Devleti savaşın mağlubu olarak topraklarının büyük kısmını kaybetmişti ve kendisine sığınan mültecilerin gidecek başka bir yeri yoktu. Söz konusu şartlar altında Ermenilerin geri evlerine yerleştirilmesi, mülteci Türk vatandaşlarının bulundukları yerlerden kovularak yersiz yurtsuz kalması anlamına gelecekti. Ayrıca, Ermenilerin geri yerleştirilmesi beraberinde güvenlik, iç barış ve açlık gibi sorunları da getirecekti. Oysa bu durumların hiçbir tanesi Taşnakçı Hatisyan'ın umurunda değildi. Bristol'un tespit ettiği gibi Hatisyan, "...Türkiye'deki mülteci Ermeniler için bile, sadece değilse bile prensip olarak insanların

(26) Ferederic Cunliffe-Owen, "Venizelos May Turn up in Athens", *New York Times*, June 4, 1922. s. 32; *PRFRUS 1919*, C. II, s. 889; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, Confidential, April 2, 1920. s. 1
(27) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 1.
(28) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2-3.
(29) Köse, a.g.m., s. 61, 73-78.

acı ya da açlık çekmesini değil politik durumu [Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da Ermeniler lehine nüfus oluşturmayı] daha çok..." düşünüyordu.[30]

Tehcir edilen Ermenilerin geri evlerine yerleştirilmesi mevzusu ABD'deki propaganda faaliyetlerinin de en etkili araçlarından bir tanesiydi. Ermenistan Devleti ile işbirliği halinde ABD'deki Taşnakçılar da Ermenilerin evlerine geri yerleştirilmesi için gerçekleri ters yüz eden iddialara dayalı propaganda ile kamuoyu yaratmaya çalışıyorlardı.

Özellikle Taşnak mensuplarının zikredilen yoğun kurgu propaganda faaliyetleri, "katliama uğradıkları", "açlıktan öldükleri", "evlerine dönemedikleri", "Türklerin ve Azerilerin kendilerine saldırdığı, köylerini yağmaladığı" gibi dezenformasyon nitelikli çalışmaları Bristol ile Hatisyan görüşmesinden iki ay sonra Amerikan Hükümeti nezdinde sonuç vermiştir. Taşnakçıların en önemli destekçilerinin başında 14 Prensibi ile tanınan Woodrow Wilson geliyordu.[31] Wilson, 16 Ağustos'ta, Paris'te barış görüşmelerini yürüten Amerikan Kurulu'na "çok gizli" kodlu bir telgraf göndererek, Türklerin çok sert bir biçimde uyarılmasını istemiştir. Wilson'un her satırında gözdağı verici ifadelerle yüklü olan talimatında özetle;

> ...Ermenilerin ya da herhangi bir Hıristiyan unsurun Türkler ya da Kürtler tarafından katliama uğratılması durumunda, Wilson prensiplerinin Türklerle ilgili 12. Maddesinin yürürlükten kaldırılacağı, Paris'teki barış şartlarının ağırlaştırılacağı ve Türklere eski Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurma izni verilmeyeceği bildiriliyordu. Zikredilen konuda Türk hükümetinin hiçbir özrü ya da askeri yetersizliği kabul edilmeyecek, vuku bulabilecek geçmiştekine benzer herhangi bir eylemden Türkler sorumlu tutulacak ve en sert şekilde cezalandırılacaktır...[32]

İfadeleri yer alıyordu. Wilson, söz konusu notayı İngiltere ve Fransa'yı bilgilendirmeden vermiştir ve aslında ABD Mondros ateşkesinde imzacı taraf değildi. Bir hafta önce Yüksek Komiserlik görevine atanmış olan Bristol, 21 Ağustos tarihinde Wilson'un notasını Büyükelçiliğe davet ettiği Sadrazam Damat Ferit'e teslim etmiştir ve[33] 13 Eylül 1919 tarihinde, "Türklerin Wilson Prensipleri'ne bir cankurtaran olarak yapıştıklarını fakat, tehdit notasının Türk ordusunun moralini bozduğunu ve daha dikkatli davranmaya zorladığını" bildirmiştir.[34]

Hatisyan'ın Bristol ile görüşmesinde kendinde bulduğu özgüvene kaynaklık yapan en önemli amil, Wilson ve diğer İtilaf Devletleri temsilcilerinden gelen koşulsuz ve meşruiyet kaygısı taşımayan mutlak destekti. Görüşmenin ilerleyen kısmında Hatisyan, Ermenilerin güç kullanılarak da olsa Anadolu'ya geri yerleştirilmesi hususundaki ısrarını yineleyerek, "bunun Ermeni Ulusunun çıkarları için gerekli" olduğunu belirtti.[35] Hatisyan açıkça söylemiyordu fakat Büyük Ermenistan için hiçbir insani kuralı tanımayacağını görüşmede belli etmişti. Bristol bu durumun farkındaydı ve görüşmede Hatisyan'a, Taşnakçıların düşünce yapısını tam olarak belirlemeye yönelik sorular yöneltti.

> ...[Hatisyan, kendisine geri yerleştirilecek Ermenilerle ilgili sorulan] bir soruya cevap olarak, pratikçe Türk Ermenilerin güç kullanılarak evlerine yerleştirilmesinde sorun çıkması durumunda bu durum Ermenilerin siyasi amaçlarından çok daha az önemlidir cevabını verdi. [Hatisyan]

(30) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2-3.

(31) Woodrow Wilson'un Osmanlı Devleti'ne ve Türklere yönelik düşünce yapısı için bkz. İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies,* S. 6/3 (Nisan, 2013). s. 217-238.

(32) *PRFRUS 1919,* C. II, s. 831-832.

(33) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* War Diary, Confidential, August 21, 1919; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu,* İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları, 1981. s. 63; *PRFRUS The Paris Peace Conference 1919,* C. VII, Washington: Government Printing Office, 1946. s. 835, 839, 858.

(34) Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları,* 5. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007. s. 35-36.

(35) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2-3.

Rus Kafkasya'sında ve Altı Doğu Anadolu Vilayetinde kurulacak olan Ermenistan'ın, finans sorunlarının üstesinden nasıl geleceğine dair bir plana sahip değildir.[36]

Bristol, Robert Koleji Müdürü C. F. Gates ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin parçalanarak Ermeniler üzerine ayrı bir manda idaresi kurulmasındansa, tüm Türkiye üzerinde tek bir manda idaresi kurulmasına taraftardı. Görüşme esnasında Hatisyan'a "tüm Osmanlı Devleti toprakları üzerine tek elden Ermenileri de kapsayacak bir manda idaresinin kurulmasını" önerdi. Hatisyan "bundan daha kötü bir şey olamayacağını söyleyerek" bu teklifi şiddetle reddetti. Çünkü Taşnakçı Ermeniler ABD ve İngiltere ile Fransa'dan aldıkları destekle şımarmışlardı ve Anadolu'nun Kafkaslardan Kilikya'ya inen hattın doğusunda Amerikan desteğinde bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak dışındaki hiçbir teklifi kabul edilebilir bulmuyorlardı.

Söz konusu alanda çok sayıda Müslüman ahali vardı. Hatisyan, Bristol'un pek çok sorusuna ve kurulması planlanan büyük Ermenistan Devleti'nde idaresine verilecek Müslümanları nasıl yöneteceğine dair bir planı bulunup bulunmadığına da tatmin edici herhangi bir cevap veremedi. Bristol'un raporunda kaydettiğine göre Hatisyan'ın basit planı, "Ermeniceyi resmi dil ilan ederek Kürtleri Hıristiyanlaştırmak ve Müslümanları da yönetmekti" fakat bunu nasıl yapacaktı bu hususta bir fikri yoktu.[37]

> [Hatisyan'a] Tüm Türkiye üzerinde tek bir manda idaresi kurulması hakkındaki görüşünü sorduğumda, şu cevabı verdi: "bundan daha kötü bir şey olamaz" ve daha ileri giderek, çünkü bu durumun hiçbir bölgede özel bir Ermeni kontrolü kurmayacağını söyledi. Böyle bir uygulamanın çok büyük sayıda insanın büyük iyiliğine olacağını söylediğimde, bilmediği cevabını verdi. Çeşitli sorularıma, [kurulacak büyük] Ermenistan'da Ermeni dilinin resmi dil olacağını, Kürtleri Hıristiyan dinine döndürmeyi planladıklarını ve idareleri altında yer alacak diğer Müslümanları yöneteceklerini söyledi. Farklı bir hükümetin idaresinde yer alacak olan çok sayıda Müslüman'ın idaresi için bir planı olup olmadığını sorduğumda hiçbir planı olmadığını gördüm. Genel olarak, Ermenistan Başbakan Vekili olan ve İngilizler ve bizim ülkemizin buradaki temsilcileri tarafından diğer bakanlar arasındaki en iyi tip adam olarak kabul edilen bu adamın aslında kişisel güç ve siyasi ihtiras dışında hiçbir düşüncesi, (kabiliyeti) olmadığını gördüm.[38]

Bristol raporunda yer alan; "Ermenistan'da Ermeni dilinin resmi dil olacağını, Kürtleri Hıristiyan dinine döndürmeyi planladıklarını ve idareleri altında yer alacak diğer Müslümanları yönetecekleri" şeklindeki ifade 1919 yılında Taşnakçı Ermenilerin nasıl bir düşünce yapısına sahip olduğunu açıkça göstermesi açısından tarihi önemdedir. Milli Mücadele sayesinde, Kâzım Karabekir Paşa'nın yerinde müdahalesi ile başarısız olan bu planların başarıya ulaşması halinde özellikle Doğu Anadolu'da geniş çaplı yeni bir mezalim yaşanacağına kuşku yoktur. Çünkü Hatisyan ve diğer Taşnakçıların, Rus işgali esnasında Kürtleri ve Türkleri idare ederken uyguladıkları insanlık dışı yöntemlere daha önce şahit olunmuştu. Ayrıca Taşnakçılar politik amaçlarına ulaşmak için kendi vatandaşlarına bile mezalim uygulamakta tereddüt etmemekteydiler. Bu durum Bristol raporlarında açıkça görülmektedir.[39]

Hatisyan, Bristol ile görüşmesinde olumlu bir izlenim bırakmamıştır. Bristol, Washington'a göndereceği raporun sonuna, "ABD'nin ve İngilizlerin Ermenistan'daki en üst düzey kişi olarak kabul ettikleri Hatisyan'ın aslında kişisel güç ve siyasi tutku-

(36) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2-3.

(37) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* War Diary, Confidential, June 22, 1919. Part Three, Con. 4052-19. S. 1-3.

(38) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2-3.

(39) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 2.

larından başka hiçbir yeteneğe veya bilgiye sahip olmadığı" notunu düşmüştür. Ayrıca, Hatisyan açlıkla boğuşan mültecilerden ziyade siyasi işlerle ilgilenmeyi tercih ediyordu ve amaçlarına ulaşmak için Makyavelist bir yaklaşımla her aracı meşru kabul ediyordu.[40]

Hatisyan Görüşmesi'nden Sonra Amiral Bristol'un Tiflis'ten İstanbul'a Dönerken Karadeniz Sahillerinde Yapmış Olduğu İnceleme Ziyaretleri

Bristol, Hatisyan ile görüştükten sonra dönüş yolunda Trabzon, Giresun, Samsun ve Zonguldak'a da uğrayarak buralardaki misyoner, Amerikan temsilcisi ve İngiliz işgal güçleri ile görüştü ve mevcut durumu yerinde gözlemledi. Trabzon'un Giresun'a kadar olan kıyıları, kurulması planlanan Ermeni Devleti'ne liman kenti olarak verilecekti. Samsun ve civarında bir Rum Devleti kurulması çalışmaları halen devam ediyordu. Ayrıca Trabzon'daki Rumlar da Metropolit Hırisantos[41] önderliğinde Trabzon'u, kuracak oldukları devlet için istiyorlardı. Bu amaçla Paris Konferansı'na bir de memorandum sunulmuştur. Karadeniz Rumları taleplerin elde etmekte başarılı olamamıştır çünkü Ermeniler Paris'te daha etkindi.

Rumlar ve Ermeniler Trabzon için adı konmamış bir mücadele yürütüyordu ve kentteki Türk kimliğini ve varlığını görmezden geliyorlardı. Zonguldak ise gemilerde kullanılan en önemli yakıt, kömür madenleri nedeniyle önemliydi. Tüm bu bölgelerde İngiliz işgal güçleri ve yardım örgütleri çalışanı ismi altında merkeze sürekli raporlar göndererek istihbarat elemanı gibi çalışan misyonerler vardı.

Trabzon Rumlar için olduğu kadar Ermeniler için de önemliydi ve daha savaş devam ederken bu yolda girişimde bulunmuşlardı. Ermeni cephesinin Paris'teki önderliğini üstlenmiş olan Bogus Nubar Paşa,[42] 24 Mayıs 1917 tarihinde ABD'nin Paris Büyükelçisine, birer kopyası Dışişleri Bakanı R. Lansing'e, Henry Morgenthau'ya ve Misyoner Van Dyke'ye verilmek üzere bir mektup vermişti. Mektupta; Savaş sona erdikten sonra yapılacak barış kongresinde Taşnak,[43] Hınçak komitacı artıklarının yönlendirmesindeki Ermenilerin talepleri dokuz madde halinde sıralanmıştı. Nubar Paşa'ya göre; "Ermenilerin kaderi Türklerin eline bırakılamazdı ve Anadolu'daki Ermeni toprakları olan altı vilayet, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz (Elazığ), Sivas, Kilikya, Akdeniz kıyısında Mersin limanı ile İskenderun Limanı ve Karadeniz Kıyısında Trabzon Ermenilere geri verilmeliydi."[44] Söz konusu topraklar hiçbir zaman Ermenilerin idaresi altında olmamıştır. Fakat Nubar Paşa, Ermenilerin olmayan toprakları sanki Ermenilerinmiş gibi geri istiyordu.

Nubar Paşa, Ermenistan'ın gelişebilmesi için belirtilen deniz çıkışlarının mutlaka Ermenilere ait olması gerektiğini düşünüyordu. Daha sonra "Denizden Denize Ermenistan" olarak adlandırılacak olan bu projeye göre; Trabzon'un Batısından Mersin'in Kuzeyine çekilecek hattın doğusundaki alanın tamamı, başka bir deyişle, Anadolu'nun yarıdan fazlası Ermenilere verilecekti. Kurulacak olan Ermeni Devleti büyük güçler tarafından korunacaktı ve bunun karşılığında Ermenistan topraklarında büyük güçlere eşit imtiyazlar tanınacak, Bağdat Demiryolundan tüm büyük güçler eşit olarak yararlanabilecek,

(40) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, Confidential, June 22, 1919. Part Three, Con. 4052-19. S. 1-3.

(41) Bkz. *Mgr. Chrysanthos, Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to Paris Peace Conference*, Paris, May 2, 1919.

(42) Bogus Nubar Paşa, I. Dünya Savaşı başlamadan önce, İttihat Terakki'nin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde yapmak istediği reformları engellemek için Avrupa ülkelerine gönderilen Ermeni Heyetine de başkanlık yapmıştı. Zikredilen reformlar, Taşnak ve Hınçak çetelerinin yıkıcı faaliyetlerini sekteye uğratacaktı. Bkz. Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001. s. 57.

(43) Taşnak Örgütü yurt dışındaki en aktif Ermeni örgütüdür. Üyeleri arasında Vahan Kardaşyan ve Karekin Pastırmacıyan da bulunuyordu. Dönemin Amerikan gazetelerinde ve arşiv kayıtlarında Taşnak Örgütü; "Ermeni Devrimci Hareketi, "Armenian Revolutionary Movement" Örgüt mensupları da "Ermeni Devrimcileri Armenian Revolutionists" olarak yer alır. Peterson, a.g.e., s. 22.

(44) *PRFRUS 1917*, Supplement 2 to the World War I, C. I, Washington: Government Printing Office, 1932. s. 792-94; H. L. Hillard, "Arms for Armenia, In Favor of American Support for a War on the Turks", *New York Times*, June 4, 1918.

Mersin ve İskenderun limanlarında serbest bölgeler oluşturulacaktı.[45]

Hatisyan'ın, Bristol ile yapmış olduğu görüşmede tehcir edilen Ermenilerin Anadolu'ya geri yerleştirilmesi için ısrarda bulunmasının asıl nedeni de Nubar Paşa ve diğer Taşnakçıların dile getirdiği, "Denizden Denize Ermenistan" projesiydi. Rus işgali esnasında bu amaca yönelik olarak Taşnak ve Hınçak komitacıları Doğu Anadolu'da türlü mezalimler uygulamış, sivil halkı katletmiş, kadınları dağa kaldırıp ırzına geçmiş ve öldürmüşlerdi.[46] Ruslar tarafından işgal edilen Erzincan'daki olaylar Kafkas Orduları Grup Komutanlığı yazışmasında aşağıdaki şekilde yer almıştı:

> Erzincan'dan kaçarak Tunceli yoluyla gelen Müslümanlar, Rusların Erzincan'daki bütün Müslümanları toplayıp Ermeni komitelerine teslim ederek, bu komiteler aracılığıyla öldürttüklerini, ırza geçmenin ve her türlü hakaretin apaçık bir şekilde yapılmakta olduğunu ve *Müslüman mallarının tamamen yağma edildiğini ifade etmektedirler.* Rusların isteğiyle olduğuna şüphe olmayan Erzincan'daki bu mezalimin önüne geçilmesi konusunda gerekli yerlere siyasî teşebbüste bulunulması görüşlerinize bağlıdır.[47]

Büyük Ermenistan'ın kurulması durumunda benzer hadiselerin tekrar yaşanacağı açıkça belliydi. Oysa, ABD ve Avrupa'da yapılan propaganda Anadolu'da yaşananların tam zıddıydı ve Bristol ile sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen birkaç gazeteci ve misyonerin gerçekleri dile getiren uğraşları hariç, hadiseler Batı basınında ters yüz edilerek propaganda yapılıyordu.

Hatisyan ile görüşmesinden sonra Amiral Bristol Batum'dan İstanbul'a kadar Karadeniz sahil kentlerini ziyaret ederek durum tespiti yaptı ve keyfiyeti raporunun ekine koyarak Washington'a bildirdi. Bristol'un Kafkaslara gerçekleştirmiş olduğu inceleme Raporunun Karadeniz sahilleri ile ilgili kısmı 1919 yılı Haziran ayı sonunda Karadeniz sahil kentlerindeki durumun canlı bir kesiti gibidir:

> *Küçük Asya:* Karadeniz'in Küçük Asya'daki Kuzey sahillerini, Trabzon, Giresun, Samsun ve Zonguldak'ı da ziyaret ettim. Trabzon valisi ile uzun bir görüşme yaptım ve diğer yerlerdeki İngiliz [işgal güçleri] ve Amerikan temsilcileri ile görüştüm. Trabzon Ruslar tarafından alındığı [işgal edildiği], daha sonra Bolşevikler tarafından elde tutulduğu ve nihayet Türkler tarafından yeniden işgal edildiği [geri alındığı] için bu şehir büyük bir acı çekmiştir. Türkler tarafından sürgün edilen Ermenilerin ve Yunanlıların [Rumların] çok az bir kısmı geri dönebilmiştir. Kentin Türk nüfusu Rus işgalinden ve Bolşevik aşırılıklarından çok acı çekmiştir. Burada [bir misyoner kuruluşu olan] ACRNE [*American Committee for Relief to Near East*-Amerika Yakındoğu'ya Yardım Komitesi] tarafından çözümlenmiş yiyecek kıtlığı vardı. Fakat, ellerindeki malzeme bittiği için yeni hasat dönemi gelmeden önceki iki ayda yeni bir kıtlık sıkıntısı baş gösterecektir.[48]

Bristol, Kafkaslarda durum tespit gezisine çıktığında, Mondros Ateşkesi sonrası oluşan boşluktan yararlanmaya kararlı olan Trabzon'daki Rum çeteleri Pontus Devleti hayaliyle tedhiş hareketlerini yoğunlaştırmışlardı. Keyfiyet Bristol raporlarında şu şekilde yer almaktadır:

> Trabzon'da Yunanlıların [Rumların] eylemleri dolayısıyla önemli oranda tahrik ve endişe vardır. Bir Yunan torpido/muhrip gemisi sahil boyunda bulunan büyük şehirleri ziyaret ederek Yunan nüfus ve özellikle

(45) *PRFRUS 1917*, Supplement 2 to the World War I, C. I, Washington: Government Printing Office, 1932. s. 792-94; H. L. Hillard, "Arms for Armenia, In Favor of American Support for a War on the Turks", *New York Times*, June 4, 1918.
(46) Genel Kurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, C. I-II, 2005. s. 61, 63, 83-85.
(47) *Genel Kurmay Başkanlığı*, a.g.e., C. II, s. 81.
(48) *LCMD, The Papers of Mark Ł. Bristol-I*, Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 3-4.

piskoposlar tarafından aşırı gösterişli bir şekilde karşılanmış ve kabul edilmiştir. Yunanlıların kullandıkları metotları bildiğim için bu hareketlerin temel nedeninin kasti olarak Türk nüfusu tahrik etmek amacıyla yapıldığından ve [Türkleri tahrikte] başarılı olduğundan eminim. Bu söylediklerime ek olarak, bir miktar Yunanlının [Rum'un] Rusya'dan Trabzon'a geldiğini belirtmeliyim. Sadece 1.300 tanesinin Samsun'a çıktığı bilinmektedir. İnancıma göre, Samsun ve yakın çevresindeki eşkıyalık hareketleri Yunanlıların [Rumların] bu eylemleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Şuanda Novorossisk'te 10.000 [Rum] Trabzon'a geri gitmek için hazır beklemektedir fakat İngiliz idarecileri bunların geri gönderilmesini kabul etmeyeceklerdir. Bu çok akıllı bir karardır.

Benim Trabzon'a yaptığım ziyaret Türk Hükümeti tarafından her tarafa duyuruldu ve Türk nüfus tarafından dikkate değer bir şekilde kabul edildim. Buradaki ve Türkiye'nin başka yerindeki kanıtlar Türk halkının Amerika'ya karşı çok dostane bir hissiyat taşıdığını ve ümitlerini Amerika'nın [Paris] Barış Konferansı'nın nihai kararında etkisini kullanmasına bağladığını göstermektedir.[49]

Raporun bundan sonraki kısmı, İzmir, Kilikya, Suriye ve İstanbul'daki durum hakkında bilgi vermektedir.[50] Bristol, Hatisyan ile birkaç kez de İstanbul'da görüşmüştür. Bu görüşmelerde Hatisyan'a ordusunu terhis ederek halkının refahı için çalışması tavsiyesinde bulunmuş fakat önerilerinin hiçbir tanesi ne Hatisyan ne de diğer Taşnakçılar tarafından tutulmamıştır.

Sonuç

Amiral Bristol, Kafkasya'ya durum tespit gezisi yapmaya karar verdiği esnada, ABD'de Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni Devleti için yoğun bir propaganda vardı. Bristol'un, Kafkaslara giderek, Ermeni Devleti için durum tespiti yapmasının, Washington'dan gelen talimat üzerine mi yoksa kendi inisiyatifi ile mi gerçekleştirildiğine yönelik herhangi bir bilgi raporunda yoktur. Başkan Wilson ve ekibinin Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurdurup, bu devletin manda idaresini almaktaki kararlılığı göz önünde bulundurulduğunda talimatın Washington'dan gelmesinin yüksek olasılık olduğu ortaya çıkmaktadır. Lakin, Bristol'un hazırlamış olduğu rapor Washington'u memnun etmemiş olmalıdır.

Bristol'un Kafkasya ile ilgili raporunu kaleme alması ve Ermenilerin güç kullanılarak Türkiye'ye geri yerleştirilmesinin zorluklarını açıklayarak buna karşı çıkması nedensiz değildir. Çünkü, 1919 yılı Haziran ayında, Washington'da ve Paris'te, Türkiye ve Rusya'dan kopartılacak topraklar üzerinde kurulacak bir Ermeni Devleti için çalışmalar hızla devam etmekteydi. Türkiye'den kopartılacak topraklarda Ermeniler azınlıktaydı ve bir kısmı da 1915 yılında tehcir edilmişti. Ermeni Devletine katılacak topraklardaki nüfusun artırılabilmesi için sürgünlerin vakit kaybedilmeden geri yerleştirilmesi gerekiyordu.

Açıkça görüldüğü gibi Bristol, Hatisyan ile yapmış olduğu görüşme ve sorularına almış olduğu cevaplardan hoşnut olmamıştır. Keyfiyeti düzenlemiş olduğu raporla Hükümeti'ne bildirmiştir. Daha sonraki gelişmeler ve Wilson'un 16 Ağustos'ta İstanbul'a göndermiş olduğu ültimatom dikkate alındığında Bristol'un göndermiş olduğu raporun Amerikan Hükümet katlarında çok fazla etkide bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hatisyan ile yaptığı görüşme sonrası düzenlemiş olduğu rapor ve diğer benzeri tarafsız raporlardan sonra özellikle Taşnakçı Ermeniler Bristol'a karşı muhalefetlerini artırmışlardır. •

(49) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 3-4.

(50) *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending 22 Jnue, 1919. June 22, 1919. Part Three. Con. 4052-19. s. 4.

1920 yılının sonuna gelindiğinde altı ay önce hiçbir teklifi kabule yanaşmayan ve Türklere düşmanlığı ve Taşnak Sutyan'ın ütopik yaklaşımlarıyla tanınan Hatisyan, Ermenistan Bolşevikleşirken tutuklanmamak için Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusuna sığınmak zorunda kalmıştır. Hatisyan, 1921 yılı başında, Londra Konferansı'nda Bogus Nubar Paşa'ya danışmanlık yapmak için İstanbul'dan geçerken Bristol'a, "Wilson'un çizdiği sınır hattının hata olduğunu ve Türklerin Ermenistan'a saldırarak sınır düzenlemesini geçersiz hale getirdiğini" söyleyecektir. Daha önce Bristol'un sunduğu hiçbir teklifi ya da uzlaşmayı kabul etmeyen Hatisyan bu sefer Türkler ile Ermeniler arasında anlaşma sağlanabileceğinden ümitliydi.

Bristol'un Kafkasya'ya gerçekleştirdiği ilk görüşmede Hatisyan muzaffer bir ordunun başkomutanı gibi konuşmuş, müzakere ya da pazarlığa yanaşmamıştı. Bristol bunun büyük bir hata olduğunu düşünüyordu. Hadiselerin zaman içindeki seyri Bristol'u haklı çıkartmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

Library of Congress Manuscript Division [LCMD], The Papers of Mark L. Bristol-I. 1919

LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII. 1926-1927.

Mgr. Chrysanthos, Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to Paris Peace Conference, Paris, May 2, 1919.

B. Resmi Belgeler

Papers Relating to Foreign Relations of US [PRFRUS) 1919, C. II, Washington: USA Government Printing Office, 1934.

PRFRUS The Paris Peace Conference 1919, C. VII, Washington: Government Printing Office, 1946.

PRFRUS 1917, Supplement 2 to the World War I, C. I, Washington: Government Printing Office, 1932.

PRFRUS, 1917, Supplement 1, WWI, Washington: Government Printing Office, 1931.

C. Kitaplar ve Makaleler

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Ahmet Rüstem Bey, Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi, Çev. Cengiz Aydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001.

Akgün, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu*, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul, 1981.

Beers, Henry P., "US Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924" *Military Affairs,* 7, (4), 1943. s. 209-220.

Bilmez, Bülent, "The Place of the Turkish Independence War in the American Press (1918-1923)", *Turkish Yearbook,* C. 31. Ankara 2000. s. 51-74.

Bryson, Thomas A., "Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, C. 5, No. 4, Eylül 1974. s. 450-467.

Cunliffe-Owen, Ferederic, "Venizelos May Turn up in Athens", *New York Times*, June 4, 1922. s. 32.

Dunn, Robert, *World Alive, A Personal Story*, New York: Crown Publishers, 1956.

Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları,* 5. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Genel Kurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* Genel Kurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, C. I-II, 2005.

H. L. Hillard, "Arms for Armenia, In Favor of American Support for a War on the Turks", *New York Times*, June 4, 1918.

Hanton, Lavinia, "Bombarding Ships Rescue 2,000 Greeks", *New York Times*, April 17, 1918

Köse, İsmail, "Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau'nun Türk Algısı", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 56, 2012/2, İstanbul, 2013. s. 55-85.

Köse, İsmail, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies,* S. 6/3 (Nisan, 2013). s. 217-238.

Köse, İsmail, "Paris Barış Konferansı Tutanaklarında Beyaz Ordu Liderleri ve Bolşevikler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Y: 5, S: 10 (Bahar 2011). s. 125-149.

Malkasian, Mark, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", *International Journal of Middle East Studies,* 16 (3), 1984. s. 349-365.

Peterson, Merril D., *America and Armenian Genocide, 1915-1930 And After Starving Armenians,* Univeristy of Virgina, Virginia, 2004.

Şahin, Enis, *Trabzon Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918),* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Thomas A. Bryson, *"Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey", International Journal of Middle East Studies*, C. 5, No. 4, Eylül 1974. s. 450-467.

Yaylalıer, Dinç, *"Türk Amerikan İlişkilerinde Amiral Mark Bristol'un Rolü 1919-1927", Türk Yurdu,* 125 (18), 1998. s. 38-43.

D- Gazeteler

New York Times

Los Angeles Times

San Francisco Chronicle

E- Tezler

Yaylalıer, Dinç, *American Perceptions of Turkey, 1919-1927*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Utah, 1996.

Ek-1

Amiral Bristol'un Kafkasya Durum Tespit Raporu

